

1917-ci il Oktyabr hakirliyindən sonra yaranmış çəkimliyyət boşluğu və xaos nəticəsində Cənubi Qafqazın bir sıra bölgələrində olduğu kimi, qarışıq etnik tərkibə malik Axalkələk (Osmanlı mənbələrində Ahilkələk) və Axisqa (rus və gürcü mənbələrində Axalsix, Axaltsixe) qəzalarında da millətlərarası münasibətlər gərginləşdi.

Çar Rusiyasının Axisqa şəhərində dislokasiya olunmuş 116-cı alayının silah-sursatının və əmlakının erməni və gürcü silahlı dəstələrinə təhvil verilməsi yerli türk-müsəlman əhalinin narazılığına və hiddətinə səbəb oldu. Bu əhali qrupunun nümayəndələrinin onlara da silah verilməsi tələbi ilə Axisqa qəza mərkəzinə dinc yürüşü şəhərin xristian sakinləri arasında təlaş doğurdu. Xristian əhali tərəfindən “özünümüdafiə komitəsi” yaradıldı və ordunun silah anbarları talan olundu. 26 dekabr 1917-ci ildə Axisqa İcraiyyə Komitəsindən müxtəlif ünvanlara şəhərin silahlı müsəlmanlar tərəfindən mühasirəyə alındığı barədə teleqramlar ünvanlandı. Axisqadakı rus qarnizonunun rəisi panikada olan xristian əhalini sakitləşdirməyə cəhd edərək, şəhərin heç kəs tərəfindən mühasirəyə alınmadığını və sakinlərin həyatına heç bir təhlükə olmadığını bəyan etdi.

Çox keçmədən silahlı türk-müsəlman dəstələrinin Axalkələk qəza mərkəzini də mühasirəyə aldığı, Axisqa və Axalkələk arasında teleqraf naqillərini kəsdiyi və zorakılıqlar törətdiyi barədə yalan şayiələr yayılmağa başlayır. Tiflisin ermənipərəst mətbu orqanlarında bu məzmununda teleqramlar dərc olunur. Axalkələkdə də rus ordu birliyinə məxsus silah anbarı talan edilir. Həmin ərafədə (1917-ci il dekabr ayının ortaları) Axalkələkdən 18 vers-tlik məsafədə, Aleksandropol (Gümrü) yolu üzərində yerləşən duxobor kəndi Boqdanovkada qonşu Xocabəy kəndinin erməniləri tərəfindən Ağbaba mahalının 8 azərbaycanlı sakini qəddarcasına öldürülmüşdü. Qatillər öz əməllərinə haqq qazandırmaq üçün qətlə yetirilən şəxslərin teleqraf xətlərini kəsmək məqsədilə poçt kontoruna hücum etdiyini desələr də, şahidlərin sözlərindən Boqdanovkada öldürülən azərbaycanlıların tamamilə suçsuzluğu aşkar olur. Tiflisdə yayımlanan rusdilli “Vozrojeniye” qəzetinin 14 yanvar 1918-ci il tarixli sayında bu barədə yazılırdı:

“Qətlin şahidləri bildirirlər ki, tatarlar (burada və bundan sonra azərbaycanlılar – F.V.) tərəfindən teleqraf xətlərinə heç bir təcavüz olmamışdır. Sayları 10 nəfərdən ibarət olan tatarlar daimi köç yerlərinə apardıqları qoyun sürüsünün önündə gedirdilər. Cəmi ikicə xəncərlə silahlanmış 10 tatarın gəlişi Boqdanovkada həyəcan yaratdı. Qorxudan ağıllarını itirmiş kəndlilər (ermənilər) tatarlara atəş açdılar və atlarını çapıb uzaqlaşmağı bacaran ikisindən başqa hamısını öldürdülər. Öldürülənlərin cəsədlərini kəsib-doğradılar. Tatarların bu təhqir olunmuş cəsədləri onların qətl zamanı Boqdanovkada olan əsgərlərin

1917–1918-ci illərdə Cavaxetiyada türk və gürcü əhaliyə qarşı soyqırımı cinayətləri

Bir əsr bundan əvvəl Gürcüstanın Axalkələk qəzasında ictimai-siyasi proseslər və türk-müsəlman əhaliyə qarşı erməni qırğınları

dediyinə görə, yandırıldı. Deyirlər ki, tatarların teleqraf xəttinə hücum etməsi simulyasiyasını yaratmaq məqsədilə teleqraf sütunlarından biri millis tərəfindən yüngülcə mişarlanmışdı. Ümumiyyətlə, hadisələri şişirtmək, Axalsix müsəlmanlarının ermənilər və gürcülər kimi, onlara da silah verilməsi tələblərini qiyam, üsyan və müharibəyə çevirmək tendensiyası müşahidə olunur...”.

1918-ci il yanvarın 22-də Axalkələk Qəzası İcraiyyə Komitəsi qəzanın Tiflis quberniyasından ayrılıb ermənilərin çoxluq təşkil etdiyi Aleksandropol quberniyasına birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Bu qeyri-qanuni qərar yerli gürcü, türk və rus (duxobor) əhali tərəfindən narazılıqla qarşılanır. Erməni millətçi təşkilatları tərəfindən eyni səpkili tələblər Borçalı qəzası ilə bağlı da irəli sürülür. Baş verənlərə gürcü ictimaiyyəti və mətbuatı sərt təkpi göstərir. Tiflisdə gürcüce yayımlanan “Sakartvelo” qəzetində görkəmli gürcü ictimai xadimi, Cavaxetdə (Axalkələk qəzasında) yaşayan yazıçı-publisist İliya Alxazişvilinin “Cavaxetin Gürcüstandan “qoparılması” sərlövvhəli irihəcmli məqaləsi çap olunur. Məqələdə müəllif tərəfindən Cavaxetin coğrafi mövqeyi barədə məlumat verilir və onun Gürcüstan üçün iqtisadi cəhətdən önəmi qeyd olunur, eyni zamanda, ermənilərin Cavaxetə 1828-1830-cu illərdə Ərzurumdan köçürüldükləri və hələ Vorontsovun canişinliyi dövründən Cavaxeti Tiflis quberniyasından ayıraraq İrəvan quberniyasına birləşdirməyə çalışdıqları xatırladılaraq gürcülərin öz su və torpaqlarını onlara güzəştə getməyəcəkləri ifadə olunur.

Qeyd olunan siyasi fəaliyyətlərə paralel olaraq Axalkələk və Axisqa qəzalarının erməni kəndləri Gürcüstan Ermənilərinin Milli Şurasının (GEMŞ) dəstəyi ilə sürətlə silahlanaraq özünümüdafiə dəstələri adı altında yerli türk-müsəlman (azərbaycanlı və müsəlman gürcü) əhaliyə qənim kəsilən bəndələr yaradırlar. Erməni mənbələrindən bəlli olur ki, Axisqa qəzasında ilk olaraq Damala kəndində, Axalkələk qəzasında isə Azarvet və Alastan kəndlərində silahlı quldur dəstələri formalaşdırılır. 250 nəfərlik Damala dəstəsinə Martiros Saakyan, 300

nəfərlik Azarvet və Alastan dəstəsinə isə Petros Darbinyan başçılıq edirlər. Axalkələk şəhər başçısı M.Markaryanın rəhbərliyi altında Axalkələk Qəzasının Müdafiə Komitəsi” yaradılır. Erməni silahlı dəstələrinin təşkil olunmasına kömək göstərməsi və bu dəstələrə komandanlıq etməsi məqsədilə GEMŞ polkovnik Arakelyanı və bir neçə kiçik rütbəli zabiti Tiflisdən Axalkələyə ezam edir. Eyni zamanda, GEMŞ tərəfindən Axalkələk ermənilərinə 1200 nəfərlik hərbi sursat, 500 tüfəng, 66 min patron və 4 pulemyot göndərilir.

Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərir ki, ermənilərin yuxarıda vurğulanan hazırlıq fəaliyyətlərinin özünümüdafiə ilə heç bir əlaqəsi yox idi və öncəliklə Axisqa–Axalkələk bölgələrində etnik təmizləmələr həyata keçirmək məqsədini daşıyırdı. Axisqadan fərqli olaraq, Axalkələk qəzasında əhalinin böyük say üstünlüyünə malik olmalarından istifadə edərək, onlar burada Göyyə, Xosbiyyə, Kulalis, Varevan, Okam, Patkana, Alandza, Sağamoy və digər kəndlərin yerli türk-müsəlman əhalisinə qarşı talanlar, amansız qırğınlar və qətliaamlar törətməkdən belə çəkinmirlər. Bu barədə faktlar həm dövrün qəzet səhifələrində, həm də türk, rus, gürcü və erməni məmur və hərbiçilərinin raportlarında öz əksini tapır.

Osmanlının Şimal-Şərqi Anadoluda dislokasiya olunmuş hərbi korpusunun komandanı general-mayor Yaqub Şevki

(Subaşı) Oltu qəsəbəsindən tabe olduğu 3-cü ordu komandanlığına 21 aprel 1918-ci il tarixli məruzəsində bildirirdi:

“Ahilkələk məntəqəsində cəmləşmiş ermənilərin Ahilkələk ətrafında və Ahilkələk ilə Ərdahan arasında yerləşən məntəqələrdəki əhaliyə-İslamiyyəyi qətliaam etməkdə olduqları barədə təkrarən və etibarlı mənbələrdən xəbər alınmaqdadır. Qrup (komandanı olduğu hərbi korpus nəzərdə tutulur – F.V.) bütövlükdə Qars ətrafına göndərilmiş və bu məntəqədəki ermənilərlə məşğul olduğundan Ahilkələk ətrafına yetərinə hərbi qüvvə göndərilməsi hazırda mümkün deyil. İslam əhlinin can və mallarının xilas edilməsi üçün mümkünsə, Batum ətrafından hərbi qüvvənin Ərdahan–Ahilkələk xəttinə təcili şəkildə göndərilməsi əmr və icazə verilməsini xahiş edirəm”.

Y.Şevki 3-cü ordu komandanlığına 16 may 1918-ci ildə ünvanlandığı başqa bir məktubunda isə 1 may 1918-ci ildə Axalkələk ətrafındakı kəndlərin ermənilər tərəfindən yandırıldığını, əhalisinin qırıldığını məruzə edirdi.

Cavaxetdə törədilmiş soyqırımı cinayətləri barədə rus hərbi həkimi (1-ci Aksire Dairəsi müfəttişi) Xoroşenko raportunda yazırdı:

“1917-ci ilin dekabrından 21 may 1918-ci il tarixinə qədər ermənilərin Axalkələk qəzasındakı yerli və müti müsəlman xalqa qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs edəcəyəm. İstər yerli

gürcülərin mənə anladıqlarına görə, istərsə də, gözlerimlə gördüklerimi dolu göz yaşlarımla yazmağa başlayıram:

Keçən ilin (1917- F.V.) dekabr ayının ortasına doğru ağbabalı 8 müsəlman duxoborlardan quru ot satın almaq üçün Boqdanovka kəndinə (Axalkələyin cənubundakı Xonçalı gölünün şərqində yerləşən rus kolonistlərinin yaşadığı kənd) gəlmişdilər. Bunu əvvəlcədən bildirim ki, o zaman təhlükəsizlik məsələləri yerində olduğundan adıçəkilən müsəlmanların üzərində silah deyilən bir şey yox idi. Xocabəy kəndinin erməniləri bu xəbəri eşidincə, tez oraya gəlib bu 8 müsəlmandan 4-nü xəncərləyərək, öldürükdən sonra gözllərini ommuş, dilləri ilə bədənlərinin digər qismini də kəsib vücudlarını parça-parça edərək, müxtəlif təhqirlər etmişdilər. Qalan 4-nü də tüfənglə öldürmüşdülər. Bundan sonra parçalanmış cəsədləri oda verərək yandırmış, tüfənglə öldürülən 4-nün cəsədini də sonradan ağbabalılara vermişdilər.

Ermənilər 1918-ci ilin yanvar ayından etibarən müsəlman kəndlərinə hücum etməyə başladılar. Öncə “silahlarınızı bizə təhvil verin, sizə əsla toxunmayacağıq” deyərək söz verdilər. Ermənilər yalan vədlərinə inanan müsəlmanların əllərindəki silahları aldıqdan sonra onların kəndlərinə hücum edib sakinləri öldürməyə, kəndlərini dağıdıb yandırmaya və əşyalarını yağmalamağa başladılar. Beləliklə, Xosbiyyə, Kokia

(rus, gürcü və erməni mənbələrində Göyyə belə adlandırılır – F.V.), Varevan, Tok, Okam, Kulalis, Patkana, Sağamoy, Kuvaşa, Alandza və Xumis kəndlərini yandırdılar; dirriklərini, heyvanlarını və bütün əşyalarını özləri ilə apardılar; buralarda yaşayanların bəzilərinə yerində öldürükdən sonra sağ qalan kişilər ilə bütün qadınları dustaq olaraq Axalkələk qəzasındakı bir düşərgədə topladılar. Axalkələk kəmpində dustaq edilmiş müsəlmanlara 24 saatda 1 funt (400 qr) çörək ilə sudan başqa heç nə vermədilər. Soyuq düşərgədə ac və sağlamlığa zərərli vəziyyətdə olan müsəlmanlar arasında tif (yatalaq) xəstəliyi yayıldı. Həkimlər əsirlərin daha yaxşı bəslənmələri, təmiz saxlanılmaları üçün mürcəət etsələr də, ermənilər buna qulaq asmayaraq, müsəlmanları soyuq və natəmiz düşərgədə ac saxlamağa davam etdilər. Nəticədə müsəlmanlar hər gün ölürdülər. Müsəlmanlara edilən yardımlara belə ermənilər əngəl olur, hətta onları ziyyətə gələn yaxınlarının da əsir düşərgələrinə yaxınlaşmalarına icazə vermirdilər.

Fəqət, 21 may 1918-ci ildə türk silahlı qüvvələri Karsak kəndinə gələndə bütün ermənilər qaçırmağa başladılar. Qaçışarkən də axşam saat 5-də dustaq müsəlmanları xəncər və tüfənglərlə öldürükdən sonra onların qaldığı evlərin damlarını üzərlərinə aşıraraq, cəsədlərini də bu evlərin dağıntıları altında buraxdılar. Bir çoxlarının cəsədlərini də üzərinə kirəc tökərək çuxurlara atdıqdan sonra üstlərinə qaz yağdı tökərək yandırdılar.

Bu da XX əsrin “Ermənistan”ında yaşayan mədəni ermənilərin törətdikləri vəhşilik”.

Xoroşkonun bu raportu həmin dövrdə Tiflisdə yayımlanan “Albayraq” qəzetində və İstanbulda yayımlanan “İkdam” qəzetinin 1919-cu il 1 yanvar tarixli sayında dərc olunur.

Qeyd edək ki, rapordda adı çəkilən Sağamoy kəndində ermənilər tərəfindən talanlar və qarətlərin törədildiyini Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində saxlanılan, Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurasının sədri Əlimirzə bəy Nərimanovun imzası ilə kənd sakini Böyük ağa Əbdüleziz ağa oğlu Həsənova verilmiş 4 dekabr 1919-cu il tarixli arayış da təsdiq edir.

Cavaxetdə türk-azərbaycanlı əhalinin üzleşdiyi acı tale qonşu mahallardakı soydaşlarını ciddi narahat edirdi. Erməni mənbələri Ağbaba mahalının sakinlərinin cənub-şərqdən Cavaxet ermənilərinin başının üstə hücum üçün uyğun vaxt gözələyən “Damokl qılıncı”tək asıldığını bildirirdilər. “Haraç” erməni qəzeti ağbabalıların 1918-ci ilin mart ayında Gümrüyə gəlmiş Axalkələk ermənilərinin nümayəndə heyətini bu sözlərlə hədələdiyini yazırdı: “Sizin ömrünüz bu dağlarda qar əriyəndək uzanacaq”.

(ardı var)

Fəxri VALEHOĞLU,
Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin “Şərqi Avropa” şöbəsinin müdiri,
tarix elmləri doktoru